

<https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.08>

УДК 159.9.018

ORCID: 0000-0003-1421-0554

ORCID: 0000-0002-4926-7115

ORCID: 0000-0002-5029-679X

ОЦІНКА РІВНЯ НАСИЛЬСТВА У ЗАКЛАДІ ОСВІТИ ОЧИМА УЧАСНИКІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

*Віталій Г. Панок^{1AD}, Надія В. Лунченко^{2BC}, Наталія Сосновенко^{3B},
Ірина В. Панок^{4B}*

- 1 УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН
України,
директор, доктор психол. н., проф., чл.-корр. НАПН України
E-mail: panokvitaly@ukr.net*
- 2 науковий співробітник УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи НАПН України
E-mail: lnypsi@ukr.net*
- 3 науковий співробітник УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи НАПН України
E-mail: snataliv@ukr.net*
- 4 незалежна дослідниця
E-mail: irynapanok@gmail.com*

Внесок авторів:

A - дизайн дослідження; B - збір даних; C - статистичний аналіз;

D - підготовка рукопису; E - збір коштів.

Актуальність дослідження. Насильство в освітньому середовищі – соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах закладу освіти, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда.

Результати дослідження. У цій статті теоретичний огляд проблеми дозволив авторам виокремити емпіричні критерії найбільш

поширених у закладі освіти видів насильства, а саме: бійки і тілесні ушкодження; образи і приниження; ізоляція (ігнорування, бойкот); цькування; перехід до іншого закладу освіти як результат різних форм насильства; відбирання і пошкодження особистих речей; вимагання грошей.

На основі обґрунтованих критеріїв і показників емпіричного дослідження авторами було проведено анкетування учнів і педагогічних працівників 10 закладів загальної середньої освіти з різних регіонів України.

Результати дослідження показали, що причини та форми насильства у закладі освіти надзвичайно складні і різноманітні, вони не є ізольованими одна від одної. Тому і дослідження феномену насильства у освітньому середовищі, причин, що його породжують, має бути комплексним.

На основі одержаних результатів визначено, що психологічна профілактика як особливий вид діяльності працівника психологічної служби має бути спрямована на збереження, зміцнення й розвиток психічного здоров'я усіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: насилля, конфлікт, заклад загальної середньої освіти, учні, педагоги, анкетування, результати.

Assessment of the level of violence in educational institutions through the eyes of participants: results of empirical research

**Vitaliy H. Panok^{1AD}, Nadiya V. Lunchenko^{2BC},
Natalia Sosnovenko^{3B}, Iryna V. Panok^{4B}**

Ukrainian scientific-methodological center for practical psychology and social work, The National Academy of Educational Sciences of Ukraine

1 director, Doctor Habilitated of Psychological Sciences, Professor, Corresponding member of the NAES of Ukraine. E-mail: panokvitaly@ukr.net

2 researcher. E-mail: lnypsi@ukr.net

3 researcher. E-mail: snataliv@ukr.net

4 independent researcher. E-mail: irynapanok@gmail.com

Authors' Contribution: A – Study design; B – Data collection; C – Statistical analysis; D – Manuscript Preparation; E – Funds Collection.

Relevance of the research: Violence in the educational environment is a social and psychological phenomenon characterized by the use of any action taken by one person to another (student-student, teacher-student, student-teacher) in the educational institution's conditions, resulting in injury to the physical and/or mental health of the individual.

Results. In this article, a theoretical review of the problem allowed the authors to highlight the empirical criteria of the most common types of violence in the school, namely: fighting and bodily harm; insult and humiliation; isolation (neglect, boycott), harassment; transfer to another educational institution as a result of various forms of violence; stealing and damaging of personal possessions; extortion of money.

Conclusions. Based on the empirical study's well-founded criteria and indicators, the authors surveyed students and teaching staff from 10 general secondary schools in different Ukraine regions.

The study results showed that the causes and forms of violence in the educational establishment are extremely complex and varied, not isolated from one another. Therefore, research into the phenomenon of violence in the educational environment and the causes that give rise to it must be comprehensive.

Based on the results obtained, it is established that psychological prophylaxis, as a special type of activity of a psychological service worker, should be aimed at preserving, strengthening, and developing all participants' mental health in the educational process.

***Keywords:** violence, conflict, secondary school, students, teachers, questionnaires, results*

Вступ. Заклад освіти, як один із агентів первинної соціалізації молодого людини, відіграє надзвичайно важливу роль у становленні й розвитку особисті, закладаючи в співпраці з родиною систему ціннісних координат, яку нинішня дитина надалі буде розвивати у своєму дорослому житті. Метою освіти на сучасному етапі є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству. Зрозуміло, що необхідною умовою

для досягнення такої амбітної мети є створення безпечного та комфортного освітнього середовища, що підтримує особистість здобувача освіти, вчасно реагує на її потреби та з повагою ставиться до її індивідуальних особливостей.

Оскільки серед сучасної учнівської молоді останнім часом надзвичайно загострилася проблема насильства, довготривалих агресивних проявів та цькування у міжособистісних стосунках підлітків, здійснюваних самими дітьми одне до одного, то це не дозволяє повною мірою досягти поставлених цілей. Явище булінгу надзвичайно поширене у сучасній школі, педагоги багато роблять для того, щоб запобігати знущанню та своєчасно усувати його, але цю проблему іноді замовчують, не афішують випадки знущань, її не прийнято обговорювати (Максимова & Мілютіна, 2004; Мустафаєв & Довгаль, 2011; Панок, 2020; Попередження насильства ..., 2020; Як подолати булінг...; UNICEF). За таких умов проблема не усувається, навпаки, набуває більших обсягів і жорстокіших проявів. Запобігання та профілактика випадків шкільного насильства є найважливішим завданням педагогів та працівників психологічної служби, оскільки жорстоке ставлення у взаєминах між дітьми обумовлює підвищення рівня жорстокості в суспільстві майбутнього і неминуче призводить до низки руйнівних наслідків.

Теоретичний огляд проблеми.

Розглянемо і проаналізуємо деякі з існуючих визначень насильства.

Існує багато різноманітних визначень поганого поведіння з дітьми. Проте існує єдина думка стосовно того, що гуманітарна і економічна «ціна» поганого поведіння з дітьми для суспільства є вкрай негативною і економічно обтяжливою (Максимова & Мілютіна, 2004; Панок, 2020а; Скривджені діти ..., 1997). Індивідуальний розвиток дітей, з якими погано поводяться, відбувається за умов, які не сприяють розвиткові, моралі, свідомості, здатності до вільної самореалізації і саморозвитку. Теж саме можна стверджувати й щодо дітей, що виростають реалізуючи агресивну, насильницьку поведінку.

Проблема проявів різного роду насильства у закладах освіти останнім часом усе більше привертає увагу

громадськості. За даними дослідження UNICEF, кожні 5 хвилин від насильства у світі помирає одна дитина, а кожен третій учень віком 13-15 років відчуває на собі цькування/булінг.

«Найпоширенішою агресивною поведінкою є обзивання, висміювання та дражніння, незалежно від статі й віку. На другому місці – поширення пліток і налаштування інших дітей «проти», які відчув на собі кожен четвертий підліток. «Жертвами» онлайн-зущань визнав себе кожен п'ятий підліток.

За останній рік кожен третій підліток брав участь у бійках: кожен другий хлопець та кожна п'ята дівчина.

Кожен четвертий підліток зазнавав фізичного насильства хоча б один раз упродовж життя. Про досвід фізичного насильства за останній рік повідомив кожен десятий підліток» (UNICEF...).

Відповідно до результатів опитування U-Report, майже половина респондентів (48%) зіштовхнулися з проявами насильства, 62% потерпають від агресії з боку однолітків, чверть опитаних повідомили про насильство в сім'ї (Як подолати булінг...).

Результати дослідження 2019 року, які проводились в рамках «Міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD», свідчать, що 35% здобувачів освіти виступають агресором (чинять цькування/булінг), 39% вказали, що їх ображали у вказаний період. Респонденти даного опитування (39%) вказали, що однією з причин розповсюдження цькування/булінгу у закладах освіти є ігнорування з боку дорослих даного явища. Можливими шляхами запобігання розповсюдженню насильства, булінгу 53% здобувачів освіти вбачають у навчанні педагогів алгоритмам реагування на дану проблему, 27% – інформуванню громадськості (Попередження насильства..., 2020: 13).

Психологічні витоки проблеми насильства і підліткової агресії були предметом досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених (Л. Берковіц, Р. Берон, D.L. Espelage, З. Фрейд, Е. Фромм, І. Фурманов, К. Хорні, К. Юнг, С. Яковенко, Т. Яценко

та ін.). Проблеми насильства в різних його проявах досліджували М. Богачевська, Т. Говорун, Н. Максимова, Т. Марценюк, В. Оржеховська, Н. Пушкарьова, Т. Семашко та ін. Проблеми гендернообумовленого насильства розглядалися у роботах В. Бондаровської, Н. Заверіко, І. Звереві, Л. Міщик та ін.

У своїх працях Н. Максимова та Л. Нестеренко обстоювали думку, що насильство – це негативне явище, яке призводить до порушення прав та приниження гідності людини (Максимова, 2011).

В. Оржеховська визначає насильство в школі як «вид насильства, коли має місце застосування сили між учнями або вчителями стосовно учнів, і в педагогічній практиці – вкрай рідко – учнями стосовно вчителів. Це форма примусу, підкорення з метою завоювання, збереження панування прав, привілеїв. Найчастішими є прояви фізичного і психічного (емоційного) насильства» (Оржеховська, 2008; Фромм, 1994; Хорни, 2000).

Найбільш розповсюдженою формою агресивної, насильницької поведінки учнів сьогодні є систематичне цькування, переслідування («мобінг» та «булінг») однокласників та інших учнів закладу освіти (Методичний посібник..., 2011, Скривджені діти, 1997). Останнім часом ця форма насильства реалізується через соціальні мережі (Попередження насильства ..., 2020: 18). Аб'юзивна поведінка одного учня та віктимна поведінка іншого зазвичай відбувається на тлі міжособистісних стосунків у класі, залучаючи усе більше коло підлітків до реалізації ролі жертви або аб'юзера, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Явище булінгу в стосунках між учнями науковою психологічною спільнотою почало розглядатися порівняно недавно. Перші систематичні дослідження проблеми булінгу належать скандинавським ученим (Д. Олвеус, П. Хайнеманн, А. Пікас, Е. Роланд). Першими у вітчизняній психолого-педагогічній науці дослідження даного явища здійснили Г. Алексєнко, О. Барліт, Д. Єршов, Л. Лушпай, В. Стремецька та ін. Назагал, булінг визначається ними як утиск,

дискримінація, цькування. Це означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного, емоційного) з боку одного учня або групи до іншого учня або учнів.

Схильність до шкільного насильства безпосередньо пов'язана з агресивністю особистості. Це індивідуально-психологічна риса, що виявляється у готовності до агресивних дій щодо найближчого соціального оточення і до себе. Вважається, що можна в такому випадку говорити про потенційно агресивне сприймання та потенційно агресивну інтерпретацію як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння (Бэрон & Ричадсон, 1998). Агресивність, на думку дослідників, є не стільки біологічно, скільки соціально обумовленою рисою, що формується у дитячому і підлітковому віці (Бандура, 2000; Берковиц, 2001; Скривджені діти, 1997; Фурманов, 2007; Юнг, 1995; Baron, 1983). І особливо значущу роль тут відіграє сімейне оточення.

Підтверджують сказане результати досліджень М. Страуса, Р. Джеллес і Т. Стейнметца, які виявили наступну закономірність: будь-який акт агресії може провокувати агресію і надалі. На їх думку, чим частіше батьки лаються та б'ються один з одним, тим більша ймовірність, що вони б'ють своїх дітей. Крім того, агресивні батьки «передають» свою агресивність дітям і це впливає на їх схильність до насильства [20].

Шкільне насильство має складні наслідки і завдає тяжких травм особистості-жертві насильства, що мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного розвитку. По-перше, тривалі шкільні глузування позначаються на «Я-образі» дитини. Знижується самооцінка, учень почувається зацькованим. Жертва насилля може уникати стосунків з іншими людьми, або, навпаки, – інші уникатимуть дружби із нею, оскільки бояться самі стати жертвами. Така дитина надалі може жити за сценарієм «невдахи». По-друге, роль жертви є причиною низького статусу в групі, проблем у навчанні та поведінці. Для жертв шкільного насильства характерні невротичні розлади, депресія, порушення сну й апетиту. По-третє, шкільне

насильство, може породжувати насильство у відповідь або до оточуючих або до самого себе, бажання помститися або кривднику, або іншим людям, які не причетні до конфлікту. По-четверте, шкільне насильство, особливо коли воно є безкарним, провокує агресора на подальші агресивні дії як відносно жертви, так і відносно інших, породжує різного роду девіації у розвитку особистості.

Беручи до уваги сказане, вважаємо, що шкільне насильство – це, у першу чергу, соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах освітнього середовища, головною метою яких є завдання шкоди фізичному та/або психічному здоров'ю індивіда, його соціальному та емоційному благополуччю.

Теоретичний огляд проблеми дозволив авторам виокремити емпіричні критерії найбільш поширених у закладі освіти видів насильства, а саме: бійки і тілесні ушкодження; образи і приниження; ізоляція (ігнорування, бойкот); цькування/булінг; перехід до іншого закладу освіти як результат віктимізації від різних форм насильства; відбирання і пошкодження особистих речей; вимагання грошей. Додатковими критеріями були обрані: цькування у соціальних мережах; побиття дітей молодших класів старшокласниками.

Методи та організація дослідження. Дослідження проводилось у січні-лютому 2020 року в 10 закладах загальної середньої освіти з п'яти областей: Дніпропетровської, Львівської, Одеської, Чернігівської та Харківської в рамках всеукраїнського експерименту «Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі «Мирна школа» на 2019-2022 роки, що здійснюється Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи за підтримки ГО «Інститут миру і порозуміння», Програмного офісу forum ZFD в Україні (Forum Civil Peace Service-Ukraine) та Громадянської служби миру Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.

Загальна кількість респондентів – 1135 осіб. З них, педагогічних працівників – 309 осіб, учнів – 826 особи.

Щодо учнів, то в опитуванні взяли участь 389 хлопців, що складає 47,1% від загальної кількості, та 437 дівчат – 52,9%. Даний гендерний розподіл характеризує заклади освіти, в яких проводилось опитування. Віковий розподіл учнів, які відповідали на запитання анкети, представлено у таблиці (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл респондентів учнів за віком

Вік	Осіб	%
	11 років	2
12 років	89	10,8
13 років	200	24,2
14 років	205	24,8
15 років	160	19,4
16 років	133	16,1
17 років	36	4,4
18 років	1	0,1
Всього	826	100

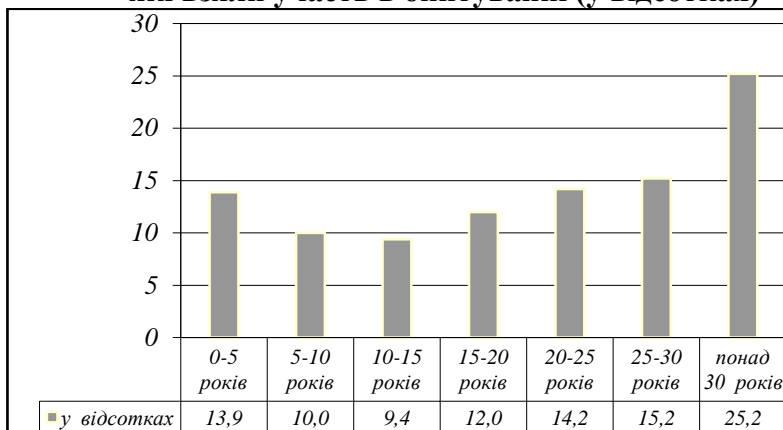
Отже, переважна більшість опитаних відносяться до осіб підліткового віку та характеризуються, відповідно до цього віку, індивідуальними психологічними рисами та рівнями особистісного і психофізичного розвитку.

Друга категорія досліджуваних – педагогічні працівники. Серед педагогічних працівників в опитуванні брали участь переважно жінки – це 86,7%, чоловіків – 13,3%. Дана кількість зумовлена особливостями професії та реаліями сучасних шкіл.

Середній педагогічний стаж респондентів складає 21 рік та відсотковий розподіл наведено у гістограмі (див. Гістограма 1).

Гістограма 1

**Педагогічний стаж фахівців,
які взяли участь в опитуванні (у відсотках)**

Отже, 76% опитаних цілком правомірно можуть вважатися досвідченими педагогами. Це означає, що ці учасники опитування мають досконало володіти методиками виховної роботи з учнями та методиками роботи з батьками, періодично здійснювати підвищення кваліфікації у цьому напрямі професійної діяльності та обмін досвідом роботи з колегами.

Кожна з двох вищезазначених груп мала відповіді на запитання анкет, які дещо відрізнялися одна від одної – педагоги мали додаткові, уточнюючі запитання. Анкетування проводилось офлайн із залучення інтерв'юерів, у якості яких були практичні психологи закладів освіти.

Результати дослідження і їх обговорення.

Наведемо дані щодо наявності випадків у закладах освіти, коли конфлікти призвели до:

бійки, тілесних ушкоджень;

образ, приниження;

ізоляції (ігнорування) когось з учнів/учениць;

цькування когось з учнів/учениць;

переходу учня або учениці до іншого закладу освіти внаслідок цькування.

Оскільки *учні* – безпосередні і головні учасники освітнього процесу, то їхня оцінка проявів насильства у міжособистісних стосунках є надзвичайно важливою.

Бійки і тілесні ушкодження, які стали наслідками конфліктів, на думку опитаних учнів, зустрічаються доволі часто. В середньому – 52,5% від опитаних заявили про наявність такого виду насильства у спілкуванні в системі «учень -учень». Коливання значень показника від 30,6% до 66,7%. Тобто, від третини до двох третин опитаних учнів вирішують конфлікти за допомогою фізичної сили. Заперечили настання таких наслідків 26,1% опитаних. Не змогли дати відповідь 21,4%. Іншими словами – розв’язання конфліктів із застосуванням фізичної сили між учнями є звичайною практикою і застосовується в половині всіх відомих випадків.

Образи і приниження. Про такі наслідки конфліктів вказали в середньому 67,3% опитаних (від 51% до 81,5%). Заперечили в середньому 17,6% по вибірці (від 8,8% до 32,5%). Не змогли дати відповідь – 15,2% (від 6% до 21,7%). Отже, образи є звичайною та найбільш розповсюдженою формою насильницького розв’язання конфліктів між опитаними учнями.

Ізоляція (ігнорування) окремих учнів/учениць. Як результат конфлікту цей вид поведінки не такий «популярний» серед опитаних. Всього 30,8% вдаються до такого засобу (від 13,8 до 40,4%). 38,5% респондентів взагалі заперечили таку форму взаємин, а третина – 30,8% не змогли дати відповідь. Слід відзначити, що ігнорування, порівняно із бійкою, відноситься до більш «інтелектуального» виду насильства. Цей вид насильства називають ще психологічним чи емоційним.

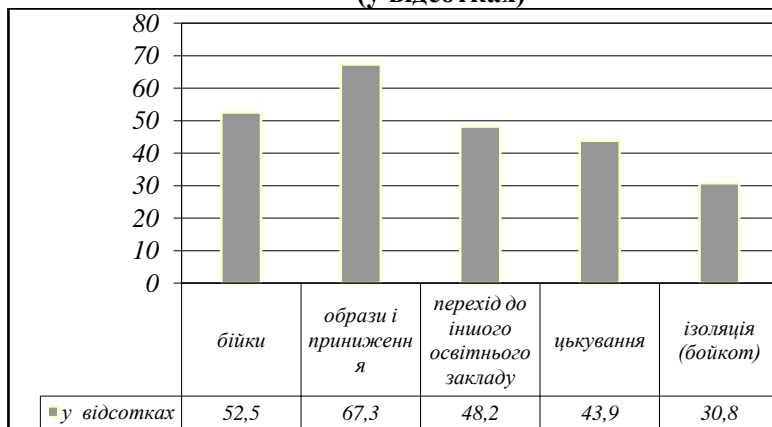
Цькування – це більш активний вид психологічного насильства. Він виявився у 43,9% опитаних (від 15% до 54,5%). Заперечили наявність цього виду насильства у закладі освіти 30,7% учнів, що безперечно викликає сумніви у правдивості їх відповідей. Не змогли дати відповідь – 25,4%, що можна розглядати як приховування реальної картини. Такі відповіді дають підстави думати, що рівень цькування у досліджуваних школах є помітно вищим. Можна передбачати, що він доходить до двох третин учнів.

Про *перехід до іншого закладу освіти* як результат конфлікту заявили 48,2% опитаних (від 10% до 73%). Заперечили існування такого явища у їхньому закладі освіти 30,1%. Не змогли дати відповідь 21,7%.

Отже, найбільш поширеними формами насильства в учнівському середовищі у досліджуваних закладах освіти є: бійки (від 30,6% до 66,7%); образи і приниження (від 51% до 81,5%); перехід до іншого освітнього закладу як наслідок насильства у колективі (від 10% до 73%); цькування (від 15% до 54,5%); ізоляція (бойкот) (від 13,8% до 40,4%) (Див. Гістограма 2).

Гістограма 2

Оцінка учнями рівнів прояву різних видів насильства у закладі освіти (у відсотках)

Педагоги – інша група учасників освітнього процесу, думка яких може значно поглибити розуміння поширеності різних видів насилля у закладах загальної середньої освіти. Поглянемо на проблему їхніми очима.

Вчителі на третину підтверджують наявність *тілесних ушкоджень* внаслідок бійок між учнями (35,9%), на третину – заперечують (31,1%), на третину – не спромоглися дати конкретну відповідь – 33%. Скоріш за все це є свідченням або

низького рівня інформованості про те, що відбувається в учнівському середовищі (нагадаємо – 50% опитаних є класними керівниками!), або про бажання применшити рівень проблеми у відповідях на запитання анкети.

Образи і приниження як практика розв'язання конфліктів притаманна, на думку педагогів, 74% учнів; 10,7% – це заперечують; 15,3% – не змогли дати відповідь.

Ізоляція когось з учнів, як вважають педагоги, притаманна 21,2%; заперечують наявність бойкоту 40,2%; не змогли дати відповідь – 38,6% .

Цькування. Педагоги вважають, що така поведінка спостерігається в учнівському середовищі у 37,5% випадків; заперечують цькування в учнівському середовищі 28% опитаних і 34,5% не відповіли на це запитання.

Зміну закладу освіти як наслідок конфлікту підтвердили 34% опитаних; заперечують такі випадки в школі 24,5%; не змогли відповісти – 41,5%. Останні цифри, на нашу думку, є свідченням прояву «корпоративної солідарності» серед педагогів.

Цькування когось з учнів у соціальних мережах підтвердили 25,7% педагогів; заперечили – 19,5%; не змогли дати відповідь – 54,7%. Остання цифра (інтервал від 27,3% до 80%), на наш погляд, може свідчити про загальний рівень ІТ-компетенцій педагогів і їхню незацікавленість своїми учнями (див. Гістограма 3).

Наступні запитання, що адресувалися вчителям, були частково спрямовані на уточнення інформації з попереднього питання, частково – для підтвердження або спростування подій, що відбувалися у закладі освіти. З цією метою у педагогів поцікавились, чи траплялися у вашому закладі освіти наведені нижче події:

- бійка між учнями;
- побиття дитини (дітей) молодших класів учнями старших класів;
- відбирання, пошкодження особистих речей;
- приниження, цькування учня з боку інших учнів;
- словесні образи учнів з боку вчителів;

повна або часткова ізоляція/бойкот учня;
вимагання грошей одних учнів у інших;
цькування в соціальних мережах.

Гістограма 3

Оцінка учнями та вчителями різних форм прояву насилля між учнями (у відсотках)

Бійки між учнями підтвердили 78,8% опитаних, заперечили – 7,8%, не змогли дати відповідь – 13,4%.

Побиття дітей молодших класів старшокласниками підтвердили 17,5% педагогів (коливання значення від 4% до 40,9%). Заперечили такі факти 45,1% опитаних. Не змогли дати відповідь 37,3%. Це означає, що факти насильства над молодшими дітьми або замовчуються, або респонденти уникають прямих відповідей.

Відбирання і пошкодження особистих речей засвідчили 31,8% опитаних, заперечили 30,5%, 37,7% – не змогли дати відповідь.

Словесні образи учнів з боку вчителів підтвердили 17,6% опитаних педагогів, 39,7% заперечили існування цього явища в їхньому закладі освіти; 42,7% – не змогли дати конкретну відповідь. Відповіді на це запитання є дуже показовими.

Передбачаємо, що практика образ учнів педагогами помітно ширша, ніж впливає зі свідчень педагогів.

Бойкот окремих учнів підтвердили 12,4% опитаних, 49,8% – заперечили, 37,8% – не змогли відповісти.

Вимагання грошей одних учнів у інших підтвердили наявність таких випадків 15% педагогів, заперечили – 43%, не дали відповідь – 42%.

Цькування у соціальних мережах підтвердили 22,5% вчителів (від 2,2% до 52%). Заперечили – 21,5%, не змогли дати відповідь – 56% (від 18,2% до 76,9%). Останні цифри свідчать про низьку інтенсивність роботи педагогів у соціальних мережах.

Узагальнюючи одержану інформацію маємо зробити наступні висновки:

- в закладах освіти існують неоднозначні думки щодо виникнення, кількості та способів вирішення конфліктних ситуацій;

- факт існування конфліктів не заперечується ні учнями/ученицями ні педагогами;

- факти існування конфліктів між педагогами-адміністрацією, педагогами-батьками не розголошуються або сегментуються;

- знання, які мають здобувачі освіти щодо практик мирного вирішення конфліктних ситуацій, натепер не використовують в буденному шкільному житті. Одержані результати свідчать про наявність різних форм насильства (фізичного, психологічного, булінгу, агресивні прояви), які використовуються при вирішенні конфліктів.

Висновки.

Проведене емпіричне дослідження проблеми розповсюдження різних видів насильства між учасниками освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти дозволило виявити ряд проблем і сформулювати наступні висновки.

1. Загальний рівень насильства між учасниками освітнього процесу (учнями) в закладах загальної середньої освіти

необхідно визнати доволі високим. При цьому й самі учні і педагоги одностайні щодо високого рівня насильства. Найбільш розповсюдженими формами насильства в учнівському середовищі є образи і приниження, цькування, бійки та тілесні ушкодження.

2. Несподівано високою за кількістю виявилась така форма уникання від насильства і булінгу як перехід учасників насильства (зазвичай жертви) до іншого закладу освіти. У цьому випадку можна стверджувати, що:

- у закладах освіти, які взяли участь в дослідженні, не налагоджена робота з профілактики насильства серед учнів та їх батьків;

- відсутня системна робота з розв'язання міжособистісних конфліктів мирним шляхом із залученням батьків, педагогів, працівників психологічної служби, поліції, громадськості;

- високий рівень толерантності до насильницького способу розв'язання конфліктів у всіх учасників освітнього процесу.

3. Помітні розбіжності в оцінках рівнів різних видів насильства між вчителями і учнями. У більшості шкіл, які взяли участь в опитуванні, існують помітні проблеми в комунікації між педагогічним і учнівським колективами. Іншими словами – існують суттєві бар'єри у спілкуванні учнів і вчителів, рівень довіри між названими категоріями учасників освітнього процесу слід визнати доволі низьким, рівень конфліктності (готовності до застосування непродуктивних форм розв'язання конфлікту) доволі високим. Відмічено також наявність у невеликої групи педагогічних працівників побоювань щодо виявлення до них агресії з боку учнів.

Наявність кризових явищ у взаєминах між учнями, між учнями і вчителями, як основними учасниками освітнього процесу, невміння продуктивно розв'язувати конфлікти є, на наш погляд, свідченням нагальної необхідності підвищення психологічної культури всіх учасників освітнього процесу, перегляду змісту програм підвищення кваліфікації вчителів, практичних психологів і соціальних педагогів, запровадження новітніх технологій у підготовці майбутніх педагогічних працівників у закладах вищої освіти.

Література

- Бандура А. (2000). Теория социального научения. Санкт-Петербург: Евразия.
- Берковиц Л. (2001). Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-Евразнак.
- Бэрн Р., Ричадсон Д. (1998). Агрессия. СПб.: Питер.
- Максимова Н.Ю. (Ред.). (2011). Психологічна корекція особистості дітей, які зазнали насильства в сім'ї : навчально-методичний посібник. К.: Міленіум
- Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л. (2003). Соціально-психологічні проблеми насильства. К.
- Мустафасв Г.Ю., Довгаль І.І. (Ред.). (2011). Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Київ.
- Оржеховська В.М. (2008). Насильство в школі. / Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер.
- Панок В.Г. (2020) Addressing domestic abuse and violence via a non-formal environment seen as a pedagogical tool at university // *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research* 19(4), pp. 1-13 / Parfanovich, I.I., Parfanovich, A.Y., Panok, V.G., Zdanevych, L.V., Romanovska, L.I. DOI: <https://doi.org/10.26803/ijlter.19.4.1>
- Панок В.Г. (2020а). Модель управління і науково-методичного забезпечення психологічної служби. *Науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби системи освіти в умовах децентралізації (моделі, досвід) : колективна монографія* / наук. ред.. В.Г. Панок. [Марухіна І.В., Романовська Д.Д.] Київ : Ніка-Центр.
- Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене (2020). Київ. Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/18/Posibnyk_POPEREDZHENNYA_NASYLSTVA.pdf
- Скривджені діти. Аналіз проблеми / за ред. В.Г. Панка. – Київ : Ніка-Центр, 1997.
- Фромм Э. (1994). Анатомия человеческой деструктивности. М. : Республика.
- Фурманов И.А. (2007). Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. СПб.: Речь.
- Хорни К. (2000). Наши внутренние конфликты. Москва: ЭКСМО-ПРЕСС.

Юнг К.Г. (1995). Аналитическая психология: прошлое и настоящее. М.: Мартис.

Як подолати булінг, на думку молоді. #EndViolence. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine.ureport.in/v2/story/390/>

Baron R. (1983). The Control of Human Aggression. A strategy Based on Sncompatible Responses. *Agression. The Theoretical and Empirical Reviews*: 85-125.

Espelage D.L., Swearer S.M. (2004). Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention. London: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah.

UNICEF «Які вони, українські підлітки: про соцмережі, секс, алкоголь, спорт, довіру до батьків та друзів. Дослідження». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2019/05/22/236974/>

Straus M.A., Galles R.J. (1980). Behind closed doors : Violence in the American family. New York: Anchor / Doubleday.

Оригінальний рукопис отриманий 29 квітня 2021 року

Стаття прийнята до друку 30 квітня 2021 року